

ЕМОЦИИ, ИДЕНТИЧНОСТИ И ОБРАЗИ НА ДРУГИЯ

Николай Аретов

EMOTIONS, IDENTITIES AND IMAGES OF THE OTHER

Nikolay Aretov¹, Institute of Literature, Bulgarian Academy of Sciences

<https://doi.org/10.46687/BJOI7584>

Abstract: *Identity interweaves with the emotions of its bearer, either as an individual or a group member. Identity defines the emotional attitude towards other people (their 'own' or 'alien'), towards the social and natural environment, towards the world as a whole. On the other hand, the emotional attitude determines the identity. This attitude could be spontaneously occurring, but very often it is culturally conditioned, and purposefully designed. Postulates of national identity can take the form of imperatives like „Love your motherland!” Very often they are formulated in another way that replaces the imperative with allegations expressed by claims in first person (single or plural) or in impersonal form. Such statements are similar and operate as spells. The ambivalent attitude to the 'own' contains some negative elements. Their designation may indicate a trauma, frustration caused by some kind of insufficiency (including a lack of heroic deeds), inferiority complex. Trauma and shame can be pushed to the unconscious, but can also be productive as a cohesive element and as search for compensatory actions or verbal structures.*

Key words: *emotions, identity, the Other, love, hate*

Емоциите са ключово понятие в психологията и, подобно на всички важни термини, са дефинирани от различни гледни точки и по различни начини. Според едно работно определение, което, струва ми се, отговаря на разглежданата тук проблематика,

емоция е понятие, изразяващо психологичното състояние на индивида, повлияно от различни субекти и обстоятелства. Това състояние може да бъде както положително (възторженост, радост), така и отрицателно (покруса, скръб),

¹ Nikolay Aretov is Dr. Hab., Professor at the Institute of literature, Bulgarian Academy of Sciences and Editor-in-chief of *Literaturna missal* periodical. He is the author of the books: *Dimitar i Rahil Dushanovi* (Sofia, Narodna Prosveta, 1988), *Translated Prose from the First Half of 19th Century* (Sofia, UP, 1990), *Bulgarian Murder: Outline of a History of Bulgarian Literature of Crime and Detection* (Sofia, UP 1994, 2 ed. 2007), *Vasil Popovich. His Live and his Works* (Sofia, Queen Mab Publ., 2000), *National Mythology and National Literature* (Sofia, Queen Mab Publ., 2006), *Bulgarian Literature from the Age of National Revival* (Sofia, Queen Mab Publ., 2009), *Asen Christophorov: From London to Matsakurtsi via Belene* (Sofia, Queen Mab Publ., 2011), *Sophonius of Vratsa: Life and Oeuvre* (Sofia, Queen Mab Publ., 2017), *Ivan Naydenov. On Justice and Progress* (2019), *Family Stories* (2020). His research interests are in the field of history of literature, comparative literature, and cultural studies. Email: naretov@bas.bg

но също така и състояние на безразличие (апатия). Емоцията е процес, свързан с вътрешни състояния на организма, винаги свързани с физиологични промени и има външна наблюдаема страна².

Идентичността (Aretov, 2006, pp. 7-21) е преплетена с емоциите на нейния носител, както индивидуален, така и групов. Двата елемента взаимно се формират – идентичността определя емоционалното отношение към другите хора (били те свои или чужди), към социалната и природната среда, към света като цяло. От друга страна, емоционалното отношение към света, към средата, към другите хора определя идентичността. То може да бъде спонтанно възникнало, но, много често, е *културно детерминирано*, а и *целенасочено конструирано*.

В националната идентичност може да се открие широк спектър елементи, свързани с емоциите. От известна гледна точка самият национализъм може да се разглежда като емоция.³ Тези елементи също са както позитивни, така и негативни, те са насочени както към явления, които се оценяват положително, така и към техни аналогии, които се оценяват отрицателно. Предизвикващите емоционални реакции явления могат да бъдат хора и събития от миналото и съвременното, елементи от природната и социалната среда. Всъщност, отношението по правило е комплексно, *амбивалентно*, единият му полюс съответства на приетата (наложената) *социална норма*, а обратният полюс, който е в дисонанс с нея, е потиснат и изтласкан в несъзнаваното. Под „социална норма“ тук се разбира доминиращата идентичност и свързаните с нея емоции, която групата очаква (изисква) от индивида, а институциите (във вида, в който съществуват) пропагандира.

Националната идентичност е сравнително късно възникнала динамична структура, която се наслажда върху по-ранни идентичности (племенни, родови, териториални, религиозни) и пренася свързани с тях емоционални отношения в новия (национален) контекст.

Един възможен пример за преминаване на преднационалното (протонационалното⁴) в националното и за амбивалентността на отношението към своето и чуждото: Нормално е планинците да оценяват високо планината и да се отнасят по-скоро негативно (пренебрежително,

2 <https://bg.wikipedia.org/wiki/Емоция>

3 „Национализмът е преди всичко политически принцип, според който политическата и националната единица трябва да съвпадат. Национализмът като чувство или като движение най-добре може да се определи от гледната точка на този принцип. Националистическото чувство е усещането за гняв, възникването при нарушаването на принципа, или усещането за задоволство при спазването му. Националистическото движение се предизвиква от подобно чувство“ (Gelnar, 1999, p. 7).

4 „[...] в много части на света държавите и националните движения са могли да мобилизират определени разновидности за колективна принадлежност, които вече са били налице и които биха могли, така да се каже, да въздействат потенциално за създаване на макрополитическа рамка, съответстваща на модерните държави и нации. Ще нарека тези връзки „протонационални“ (Hobsbom, 1996, p. 53).

снизходително, със страх и омраза) към равнината и нейните обитатели.⁵ Нормално е планинците да изградят своя митология, в която боговете и предците са планинци, а враговете идват от равнината. Същевременно планинците могат да копнеят за равнината, да са привлечени от нейното плодородие, от богатствата и жените в нея. И това амбивалентно отношение да попадне по някакъв начин в тяхната митология. Ако планинците изградят своя държава (или държава, в която доминират) тази митология вероятно би била вградена в националната митология, в нейните символи от типа на герб, знаме и пр. Същото, естествено, важи и за жителите на равнината, които виждат опозицията равнина – планина от обратната гледна точка (за тях равнината е „своя“, а планината „чужда“); сходни конструкции могат да се очакват при жителите на острови, на крайбрежие срещу обитателите на вътрешността на континента и т.н.

Разгърнат модел на прехода от преднационални, предимно религиозни и териториални, идентичности към национални на Балканите предлага Р. Детрез (Detrez, 2015). Авторът разработва идеите си в множество публикации, започнали да излизат през 80-те години на ХХ век.

Като до голяма степен съзнателно конструирана структура националната идентичност формира у своите носители емоционални отношения, внушени от идеолозите на национализма. Тези внушения, които на повърхността често се свеждат до ясни постулати, изграждат специфична вторична митология, която чрез различни механизми на социално въздействие формира съзнанието на своите носители и обекти. Ако „идентичностите са онези точки на временно приобщаване към субектни позиции, които се конструират за нас от дискурсивните практики“ (Hall, 1996), националната митология е точно такъв тип дискурс, който внушава определени представи за своето, които могат да бъдат определяни като „авторепрезентации, „самокатегоризации“ (Turner, 1985; Rediscovering, 1987) и пр.

Постулатите на националната идентичност (в по-голяма степен, отколкото при други идентичности) могат да приемат формата на императиви от типа „Обичай Родината!“ (вариант – „Опознай Родината, за да я обикнеш!“⁶). Много често те биват формулирани по друг начин, който да

5 Вж. Tomašić, D., 1948; Meštrović, St. et. al. 1993; Živković, M., 1997. Живкович се противопоставя на есенциалистките националистически идеи на Томашич и неговите последователи. Критичен анализ на този дебат вж. у Дончева (Doncheva, 2010) сходна опозиция в български контекст вж. Господинов (Gospodinov, 2001, pp. 76-83).

6 Позната крилата фраза на Алеко е или е представена като цитат от Вазов, най-вероятно и за да се почерпи от неговия авторитет, въпреки че народният поет е в друг политически, а и литературен лагер: „Не помня Вазов ли или някой друг е написал: „Господа, изучете България, за да я обикнете.“ („Покана“, 1895). Вж и:

Сега, след като бях честит да видя целия панаир на самия връхчец на Витоша, мога смело да допълня цитираната чужда фраза „Господа, изучете България, за да я обикнете“ и да прибавя:

замества повелителното наклонение с твърдения, изказани от първо лице (единствено или множествено число), или с безлични по форма твърдения, в които емоцията може да е пряко назована, а може и да не е.

Всичко българско и родно
любя, тача и милея (Ив. Вазов).

Защитата на Отечеството е върховен дълг и въпрос на чест за всеки гражданин
(Конституция на НРБ, 1947, чл. 90; Конституция на НРБ, 1971, Чл. 61, ал. 1).

Актуалният вариант е:

Защитата на отечеството е дълг и чест за всеки български гражданин
(Конституция на РБ, 1991, чл. 59).

Подобни твърдения приличат и функционират (чрез *ритуални повтаряния*) като *заклинания*. Въпреки че много често те назовават пряко търсената емоция, това не задължително. По правило, особено в по-ново време, се призовава към позитивни емоции от семантичната група на любовта, но се подразбират и негативни емоции, насочени към враговете на своето. Деветнадесети век не познава подобна политическа коректност:

Сечи, коли, отечеството да се освободи.

(Поискал гордий Никифор⁷)

- Господа, изучете всестранно българския народ и вий ще го обикнете; в него се крие потенциална сила, намерете здрав импулс и я превърнете в жива сила.

Тази мисъл е изказана от мене много по-рано, когато рисувах някои отрицателни чърти на българите, плод на изкълчения патриотизъм, а сега съм честит, че тая мисъл се потвърждава. („Невероятно наистина, но факт: 300 души на Черни връх“, 1895). (Konstantinov, 1989, p. 98 and 103).

7 За тази „българската марсейлеза“ и нейното емоционално въздействие на няколко пъти пише Вазов. Популярно е споменаването ѝ в „Под игото“, главата „Силистра йолу“ (Vasov, 1977, p. 81). Тук в бележките е отбелязано, „песен по стихотворение на Н. Геров“). По-детайлно е описанието в „Даскалите“ (1901):

„Събрахме около петдесетина кандила от гробищата, запалихме ги и ги наслагахме по чиновите и прозорците на взаимното училище и докато нашите другари пееха долу на мегданя султановия химн „Нешири нур Абдул Джихан“, съчинен от Яким Груев, ние заревахме „Поискал гордий Никифор“, съчинение на същия. Тази песен беше тогава един вид българска марсилеза, тя бе усвоила и гласа на френската - Чинтуловите бунтовни песни не бяха още излезли... Даскал Юрдан, който участвуваше в тържеството, като съгледал отдолу ярко осветленото училище, помислил, че е пожар, и търчешката дохожда и ни заваря посред лудорията ни, тъкмо когато с геройски кръвожадни маханета ние пеехме тия думи на цар Крума към войската си:

Сечи, коли!

Отечество да се освободи!

Като видя запалените в чест на султана гробни кандила, той ни изгледа свирепо, със застрашителен вид; но било че се съзна виноват в забравянето да ни отпусне или поне да предупреди обезпокоените ни домашни, било че се уплаши от числото ни, той надделя гнева си и ни каза само строго:

- Вие ще запалите училището! Пилейте се оттук! (Vasov, 1956, pp. 62-3. Тук, както и в следващото издание на Вазовите събрани съчинения (Т. 8, 1976), няма бележка за песента.)

Изследователите свързват Й. Груев по-скоро с разпространението, отколкото с написването на „Поискал гордий Никифор“ (See Dimova, 1985, p. 95). Песента вероятно е дело на Найден Геров (Topalov, 1980, pp. 147-148).

...търпчете турски племена,
пълнете с техните тела
пространните равнини,
дълбоките долини!
(Д. Чинтулов, „Къде си, вярна ти, любов народна“)

Догде е мъничка змията
елате да се съберем,
с крака да ѝ строшим главата...
(Д. Чинтулов, „Стани, стани, юнак Балкански“)

В началото на ХХ век сходни стихове могат да се открият в стихосбирки като „Към Цариград. Песни“ (1912) и „На нож! Нови песни и стихотворения“ (1913) на Кирил Христов, коментирани от М. Арнаудов, а в по-ново време от В. Тодоров.

Дори и най-безспорните заклинания, поне в сферата на национализма, се нуждаят от аргументация. Тя се предлага от митична истина, носена от различни повествования. Най-ясно те се забелязват в учебниците, особено за началните класове, където четивото пряко илюстрира постулата, заявен в заглавието. През ХІХ в. първоначалното формулиране на митичната истина може да стане чрез всевъзможни по жанр текстове. През ХХ в., в зрялата модерна епоха, като че ли приоритет имат текстове, претендиращи да са част от хуманитарния научен дискурс (утвърден или алтернативен).

Класическият пример за подобно внушение чрез заклинание, което преминава в аргументация чрез претендиращ за истинност дискурс, е Паисиевата история. И тук връзката с емоциите е експлицитна и изведена на преден план.

О, неразумни и юроде! Защо се срамуваш да се наречеш българин и не четеш, и не говориш на своя език? Или българите не са имали царство и държава? Толкова години са царували и са били славни и прочути по цялата земя и много пъти са взимали данък от силни римляни и от мъдри гърци. И царе, и крале са им давали своите царски дъщери за съпруги, за да имат мир и любов с българските царе. От целия славянски род най-славни са били българите, първо те са се нарекли царе, първо те са имали патриарх, първо те са се кръстили, най-много земя те завладели. Така от целия славянски род били най-силни и най-почитани и първите славянски светци и просияли от българския род и език, както и за това подред написах в тая история. И за това българите имат свидетелство от много истории, защото всичко е истина за българите, както вече и споменах.

(Паисий Хилендарски, Предисловие към ония, които желаят да прочетат и чуят написаното в тая история).

Целият исторически разказ на Паисий може да се разглежда като аргументация на заклинанието. По-късно внушенията и тяхната аргументация се усложняват, но същността на механизма е същата.

Отношението към своето също е амбивалентно. То има както нормативна позитивна страна, така и обратна, неофициална, някои от нейните прояви могат да бъдат разглеждани в контекста на така наречената културна интимност (*Cultural intimacy*), предложена и анализирана от М. Херцфелд (Hertsfeld, 2007). Най-ясният български пример вероятно е Бай Ганьо.

Амбивалентното отношение към своето съдържа някои негативни елементи. Тяхното назоваване може да разкрива някаква травма, някаква *фрустрация* от липса (включително от липса на героични дела), комплекс за *малоценност*. Травмата и срамът могат да бъдат изтласкани в несъзнаваното, но могат и да бъдат продуктивни като сплотяващ елемент и като търсене на компенсаторни действия или словесни структури. Един класически в български контекст пример представлява „Опълченците на Шипка“ от Иван Вазов:

Нека носим йоще *срама* по челото,
 синила от бича, следи от теглото;
 нека спомен люти от дни на позор
 да висне кат облак в нашия кръгозор;
 нека ни отрича историята, века,
 нека е трагично името ни; нека
 Беласица стара и новий Батак
 в миналото наше фърлят своя мрак;
 нека да ни сочат с *присмехи обидни*
 счупенте окови и дирите *стидни*
 по врата ни още от хомота стар;
 нека таз свобода да ни бъде дар!
 Нека. Но ний знаем, че в нашто недавно
 свети нещо ново, има нещо славно,
 що *гордо* разтупва нашите гърди
 и в нас *чувства силни, големи плоди*[...]

Въведението на стихотворението на два пъти назовава срама (втория път със синонимното „стидни“), съчетава го с негативните чувства, породени от чуждите „присмехи обидни“, за да им противопостави контрааргумент от близкото минало („нашто недавно“), който поражда гордост и други „чувства силни, големи“⁸. Въведението на стихотворението предполага делението ние – те, което се мисли като очевидно и естествено. И то, благодарение на образованието и ритуалното използване на „Опълченците на Шипка“, действително отдавна се възприема така. Съмнително е обаче дали е било така и по времето, когато Вазов публикува „Епопея на забравените“ (1881 –

8 Подобни съчетания не са изключение за Вазов. Срв.:

Епопея тъмна, непозната нам
 епопея пълна с геройство и срам! („Кочо“)

Вж. и Георгиев, Н. От Хилендар до Шипка. „Епопея на забравените“ и нравствено-историчните ценности на българското национално възраждане (Georgiev, 1993; Kyosev, 1987).

1884)⁹, или Епопеята и други текстове не конструират това разделение. Не е ясно и каква част от първоначалната публика е споделяла както срама, фрустрацията, така и гордостта.

Съществува един емоционален комплекс, който се оформя далеч преди Освобождението (той присъства още у Паисий), достига до много характерни форми при Вазов¹⁰, включително и в „Епопея на забравените“ и продължава да е актуален и днес. Това са *елегичните чувства*, породени от съпоставянето между славното минало, което отсъства, и печалното настояще; чувствата могат да бъдат да бъдат посочени експлицитно, като се използват различни синоними на *печал*. Те съществуват успоредно с *възторга*, като през различни периоди различни автори влагат различен смисъл в представата за славното минало.

Любовта към родината, към своето (своя народ, своята страна, своята природна среда, своята държава), а донякъде и омразата към предполагаемите врагове, е нещо до голяма степен очаквано и дори естествено. По-любопитни стават нещата, когато се внушава любов към нещо по същество не свое. Класическите в български контекст са внушенията, свързани с Русия и Съветския съюз.

За българския народ дружба със Съветския съюз е тъй жизнено необходима, както слънцето и въздухът за всяко живо същество... (Г. Димитров).

Подобни примери са характерни за комунистическата фразеология, носходни твърдения се появяват по-рано, поне още в средата на XIX в. (Danova, 2009, pp. 35-46). От тогава се гради и митичната им аргументация, която след Втората световна война започва да говори и за „двойни освободители“. В някои по-смели текстове от наши дни освободителите могат да дойдат отново¹¹.

Успоредно с доминиращо позитивното отношение към своето върви и внушаването на негативни емоции към чуждото, към врага. Той е комплексна и динамична категория, която обхваща различни групи,

⁹ Вазов сам датира „Опълченците на Шипка“ – „Пловдив, 6 ноември 1883“.

¹⁰ Вж. например „И често мисля аз печално...“ (1883, „Поля и гори“).

¹¹ След него, един след друг, започнаха да скачат и спецназовците. Белите им парашути се разтваряха безшумно в нощта. Бяха наистина величествена гледка. И опасна бойна сила!

Второто освобождение на България бе започнало. [...]

Най-после свободата изгря над Родопите. В късния следобед сраженията спряха и българското население най-сетне се изсипа на улиците, без да се опасява за живота си.

Руснаците в стегнат строй замаршируваха на централния площад в Кърджали. По ирония на съдбата подполковникът, който ги командваше, се казваше Николай Столетов. С блеснали от сълзи очи, гражданите хвърляха китки с цветя, развяваха възторжено национални трибагреници и най-накрая запрегръщаха братушките. [...]

„Сигурно така е било и когато са посрещали руските освободители в оная далечна 1878 година!“, помисли си той, после без свян заизтрива сълзите си, потекли по бузите му.

Не, в този исторически момент генерал Иван Милетиев нямаше от какво да се срамува. Да се плаче за свободата на България не беше нито срамно, нито грешно – беше си голяма чест за всеки българин, обичащ родината си (Mateev, 2008, pp. 62, 85).

олицетворени в различни фигури – византийците, турците, фашистите... През различните периоди националната митология поставя различни акценти, като съществуват и конкурентни варианти.

Емоционалното отношение към другия не се свежда до полярните чувства любов – омраза. То може да приеме формата на снизхождение, завист и пр. По правило то е ако не непременно амбивалентно, то поне комплексно и съдържа няколко елемента – омраза и завист, любов и възхищение и пр. Съчетанията могат да бъдат разнообразни, не само от единия полюс (негативен или позитивен), например любовта да се допълва от страх, омразата – с възхищение и пр.

Характерен пример е отношението към чуждите жени, които са привлекателни именно със своята чуждост, възприемана и като екзотична. Например Вазовото:

Пей, Кямиле, играй, лудувай!

Мятай коси по бял врат,

кърши снага и вълнувай

и упий ме с благодат.

(„Кямиле“, Вазов, 1955, р. 507; Aretov, 2010)

Анализирането на „емоционалното съдържание“ предполага разграничаване между *емоционално* и *рационално*¹². Нерядко обаче рационалното се оказва псевдорационално, то може да се възприема от субекта като рационално, но под него да стоят по-дълбоки неосъзнати мотиви, които да са по-скоро емоционални. Подобни псевдорационални мотиви са особено характерни за чувствителни явления от типа на националната идентичност. Всъщност в този случай повечето, ако не и всички, емоционални елементи имат някакво псевдорационално обяснение – гордостта от славното минало и омразата към враговете има своята (псевдо)рационална мотивировка в познанието за историята; напълно обяснимата привързаност към своята територия има аналогична псевдогеографска мотивировка. Може да се предположи, че на някакво ниво всяка географска среда, всеки климат има основания да бъде определен от хората, които го обитават, за „най-добър“ – от екваториалните до полярните области, от високите планини, до равнините под морското равнище, от островите до вътрешността на континентите.

Анализирането на емоционалното съдържание на националната идентичност може да бъде по-продуктивно, когато емоциите се разглеждат в рамките на познатите опозиции¹³:

12 Някои автори разграничават три типа елементи на социалната идентичност – когнитивен, оценъчен и емоционален. (See Tajfel & Turner, 1978, p. 63; Turner, 1985, pp. 77-122.)

13 See Plutchik, R., 1980. (в този труд авторът лансира своята класификация); Plutchik, R, 2002; Plutchik, R., 1997.

Радост	<i>Тъга</i>
Приемане	<i>Отвращение</i>
Страх	<i>Гняв</i>
Изненада	<i>Очакване.</i>

Възможно е да се тръгне и от една друга, по-усложнена класификация, която включва нюансите на първичните емоции (Parrott, 2001):

Първични емоции **Вторични емоции**

Любов	<i>Привързаност</i> <i>Страст</i> <i>Копнеж</i>
Радост	<i>Бодрост</i> <i>Доволство</i> <i>Гордост</i> <i>Оптимизъм</i> <i>Очарованост</i> <i>Облекчение</i>
Изненада	<i>Изненада</i>
Гняв	<i>Раздразнителност</i> <i>Ярост</i> <i>Отвращение</i> <i>Завист</i> <i>Мъка</i>
Тъга	<i>Страдание</i> <i>Тъга</i> <i>Разочарование</i> <i>Срам</i> <i>Пренебрежение</i> <i>Съчувствие</i>
Страх	<i>Ужас</i> <i>Нервност.</i>

Емоционалното съдържание на националната идентичност е структурирано около няколко ключови елемента:

– **Дефиниране** на „своето“, до голяма степен чрез **отграничаване** от „другите“, което е свързано с негативно оценяване на чуждото и положително – на своето. Първичните форми на това отграничаване, познати от преднационалистическите времена, са свързани с облеклото и други елементи от външния вид (татуировки, украшения, прически) и

особено с храната, със забраната на едни храни и разрешаването на други. Тези елементи могат да изглеждат архаични, но в последните десетилетия всъщност придобиват нова актуалност. Такъв е случаят с кашер нормите на евреите, в и извън Израел, както и с елементите, по които различни младежки общности се разграничават едни от други, а и от възрастните.

Териториално близки групи, разглеждани като „свои“ според генеалогичните представи, често са представяни в негативна светлина поради конфликти, породени от териториалната близост. Така териториално и генетично (като славяни) близките сърби, с които българите не един път воюват, в много контексти са представяни негативно. Кое то пък не само не изключва, но дори и предполага амбивалентност на емоционалното отношение.

Отграничаването от другите по правило е свързано с внушено *отвращение* и *погнуса* (в по-мекия вариант – пренебрежение) от техните обичаи, облекло, храна. И обратно, емоционалното отношение към своето е на *приемане*.

– **Сказания за произхода.** По правило те са свързани с гордост от древността на произхода и широк спектър от негативни емоции към „изконните“ врагове. Сказанията за произхода задават някакво базова представа за себе си, която по правило има няколко конкурентни варианта.

– **История – героични и травматични събития.**

– Светският **пантеон** на героите и светците.

И трите са свързани с чувства от опозициите *преклонение* (*гордост*) – *презрение* и, естествено, *любов* – *омраза* и техните нюанси, а и амбивалентни обертонове (напр. *омразата* и *презрението* се съчетават с *привличане*). Историческите митове и пантеонът нюансират „първичните“ емоционални отношения към своите и чуждите.

Представата за своето и свързаните с нея емоции изграждат по-сложни структури, които също влизат в някакви опозиции. Основната е *месиански комплекс* – *комплекс за малоценност*. В някаква степен те вероятно присъстват винаги, но в различни пропорции.

На пръв поглед изглежда, че националната митология се изгражда преди всичко на основата на разказ за славните дела на великите предци, преди всичко победи, но също и за мирно строителство, било то материално или духовно. Друг е въпросът, че едно събитие, в зависимост от гледната точка, може да бъде видяно както като победа, така и като поражение. Разказите за славните дела биват допълвани от повествования за страдания и травматични събития, които спояват общността чрез други механизми, при които емоциите играят съществена роля. Известна смяна на подхода и пропорцията между победи и травми се забелязва след появата на национална

държава, която чрез своите институции не само изгражда и поддържа националната митология, но и ѝ придава по-системен характер, при който позитивното (т. е. победите, съграденото) няма как да не доминира, поне на повърхността. Все пак, значението на травмите остава голямо и това се открива и с просто око (See Aretov, 2006).

С историческите митове е свързана и една особена емоционална проява, една вторична емоция, което след Ницше Макс Шелер и мнозина други назовават *ресантиман*¹⁴. Тя, от своя страна, има пряка връзка с т. нар. *оксидентализъм*¹⁵.

Емоции от типа на ресантимана могат да бъдат свързани не само с чуждия потисник, но и със своето, със себе си. Те могат да бъдат породени от непроявен героизъм, както и от различни не особено похвални дела. По правило споменът за тях и свързаните с него емоции, бива изтласкан в несъзнаваното. Тъй като споменът за събитията и породените от тях емоции не може да бъде напълно изтрит от паметта, се включват различни компенсаторни механизми, появяват се извинителни обяснения и пр.

Религиозната принадлежност (включително конфесионалните разграничения православни – католици – протестанти) несъмнено е един от основните елементи на идентичността, включително и на националната, и на емоционалното ѝ съдържание. Религиозната принадлежност е свързана с представите за своето минало, но не се изчерпва с тях. Религиозните институции съзнателно формират широк спектър от емоционални отношения чрез древни, но повече или по-малко адаптирани към съвременното механизми. Съзнателно или не, тези механизми са въвеждани и в светските идеологии.

Връзката между постулатите и митовете е двупосочна – митичните повествования не само илюстрират постулатите, те могат да служат и за основа, която да доведе до формулиране на нови постулати или поне на нови техни варианти. От своя страна, оформянето на националната митология също не следва историческата хронология, процесът е контекстуално обусловен и като че ли стои по-близо до обратната хронология – най-рано като че ли възникват митологеми за почти съвременни лица и събития, покъсно вниманието се насочва по-назад във времето, а след като се изгради някаква представа за своето, се конструира неговата генеалогия.

14 Думата е френска, речниците я превеждат като „неприятен спомен, горчивина, злопаметност, яд, злоба“. Или „негодувание, възмущение, обида, засегнатост“ (англ.). С тази дума Ницше назовава комплекса от негативни емоции у потиснатите към господарите, от него се ражда желанието господарите и въобще враговете да бъдат наказани, което пък ражда юдейската и християнската представа за отмъстителния бог. В някои български преводи (Г. Кайтазов) за ресантиман е използван изразът „скритата омраза“ (See Nitsche, 1999).

15 За него вж. Иън Бурума и Авишай Маргалит (Buruma & Avishay, 2006). За българските аспекти на явлениято вж. Aretov, 2005, pp. 123-130.

* * *

Литературата е един от основните инструменти за формиране, предаване и съхраняване на идентичността и свързаните с нея емоционални отношения. Тя има и предимството, че документира достатъчно националната митология, а, разглеждана в по-широките ѝ рамки и с привличането на допълнителните данни, натрупани от литературната история, тя въвежда и в механизмите, чрез които е формирана митологията, вървя за светлина и върху замислите на идеолозите.

При разглеждането на емоционалното съдържание на българската национална идентичност през/в литературата би трябвало да се разграничават поне три близки, но не идентични обекта. Единият е изразът на *емоциите на персонажите и говорителите* в текста, другият са *емоциите на автора*, въведени по един или друг начин в текста, а третият са *стимулите към определени емоции*, които авторът съзнателно (или несъзнателно) въвежда в текста.

Други типове писмени документи за същите процеси предлагат: автобиографични текстове, кореспонденция, публицистика, учебници, хуманитаристика (история, етнография, фолклористика, литературна история и критика) и др. При тях внушаването на митологията на идентичността и свързаните с нея емоции е сравнително по-директно, особено при учебниците и публицистиката; своето е по-ясно открито в историята и етнографията. Подчертано директни са внушенията и в някои предлитературни или раннолитературни текстове (Неофит Бозвели, Г. Раковски, дори Л. Каравелов), при които достойнствата на своето и греховете на чуждото са пряко назовани, дори изреждани в пространни тиради, които не достигат или все още търсят средствата за изграждане на повествование. Подобни текстове са типологично близки до стария жанр *exemplum*. Най-лесно се забелязват подобни явления в масовата (жанровата) литература.

Литературата, която е по-динамична и по-изменчива, може да пренася както по-директни внушения (в по-ранните периоди, в открито пропагандни или творби или в текстове, насочени към по-широка публика), но може да съдържа и по-усложнени, по-кодирани внушения.

При разглеждането на емоциите, които авторът изразява или внушава, трябва да се направи опит да се разбере дали те са „спонтанни“, културно или идеологически детерминирани, или авторът съзнателно или несъзнателно се *подчинява на някаква характерна за времето тенденция*. Обикновено се смята, че последното е присъщо на журналистиката, която „върви с победителите“, а също и за официалната историография, но и другите области на словесността, включително литературата и частната кореспонденция, не са имунизирани спрямо подобна тенденция.

Поетите всъщност нерядко дават израз на напрежението между нормата и индивидуалното и особените чувства, които то поражда. Характерният за романтиците, а и за модерните, мотив „поет и тълпа“ често придобива подобни измерения, включително и у поети, които са по-скоро съзидателно настроени като Вазов („Епилог. Общество и певец“).

Трябва да се държи сметка и за това доколко носителят на емоцията (по-точно този, който я изразява словесно в или чрез текста) е индивидуален или колективен, т.е. дали говори от свое име или от името на някаква група. Когато говори от името на група, трябва да се анализират механизмите, чрез които говорителят (автор или персонаж в текста) легитимира тази своя претенция, както и доколко другите (отново в и извън текста) му признават това право.

* * *

От друга страна, литературата, особено в по-късни периоди и в по-авангардни творби, може да проблематизира, да подрива или да деконструира националната (и всяка друга) митология. В подобни случаи се поставя под съмнение или се преобръщат и доминиращите емоционални комплекси. Академичните текстове, разбира се, могат да правят и правят същото, но тяхното въздействие по правило е по-ограничено и може да достигне до по-широка публика единствено чрез посредници: медиите, публицистиката, по-рядко – учебниците. Един характерен път за достигане на подривните и проблематизиращи тези до по-широката публика е при тяхното, нерядко твърде бурно и шумно, отричане в медиите.

В литературата и в другите изкуства **центростремителните сили** на национализма много скоро биват допълнени от **центробежните сили**, които проблематизират и подриват социалната норма и канона. Понякога те могат да присъстват в произведения на едни и същи автори, дори в едни и същи текстове. И сред най-изявени привърженици на национализма могат да се открият прояви на центробежните сили – на отхвърляне на националното като идеална колективна общност, на конфликт между индивидуално и национално.

П. Р. Славейков:

Не сме народ, не сме народ, а мърша,
хора, дете нищо не щат да вършат („Не сме народ“).

Ботев:

Аз веч нямам мило, драго,
а вий... вий сте идиоти! („В механата“).

Дори Вазов, макар и да достига до така категорични формули, изпитва сходни чувства, като в нерядко се разкайва за тях („В минути на тъга и злъчка...“) – отлична илюстрация на амбивалентността им:

Родино, ще те оставя,
имаш въздух ядовит,
в теб душата днес вкушава
само злъчка, само стид.
(„Пак борби, борби нечестни...“ 1883, „Поля и гори“).

К. Христов:

Прости, мъртвило, роден край, прости! („Химн“).

Разбира се, много от тези и други подобни примери имат своето обяснение в лични преживявания и разочарования на своите автори. В други (или дори в същите!) случаи става дума за пряко използване на познатата романтична опозиция поет – тълпа. Но това не отменя наличието на центробежни сили. Друг е въпросът, че не е установено кое преобладава чисто статистически: възхваляващото или скептичното отношение към своето.

Друга характерна проява на центробежни сили е свързана с, условно казано, „лявата“ **съпротива срещу държавата и нейните институции.**

Г. Милев:

Отечеството

е в опасност!

Прекрасно:

но – що е отечество –

И яростно лаят картечници... („Септември“).

Всъщност още от Раковски, Каравелов и Ботев започва очертаването на други идентичности в рамките на националната, които принадлежат, или се свързват, или се налагат, върху някаква потисната (или представяна като потисната) социална група, била тя „сиромасите“ или „пролетариата“. През втората половина на ХХ в. протича интересен процес, който се забелязва най-ясно през последните десетилетия, но започва по-рано – определящи се като леви идеологии, естествени противници на социалната норма, се превръщат в нейни защитници, а потенциалните ѝ крепители (консерваторите) – в нейни критици.

References

Aretov, N. (2005). Shto e oksidentalizam i ima li toy pochva u nas? Predvaritelni tezisi v tarsene na literaturnite aspekti na problema. *Literaturna misal*, 2005, № 1, pp. 123-130. [Аретов, Н. Що е оксидентализъм и има ли той почва у нас? Предварителни тезиси в търсене на литературните аспекти на проблема. *Литературна мисъл*, 2005, № 1, с. 123-130.]

Aretov, N. (2006). *Natsionalna mitologia i natsionalna literatura. Syuzheti, izgrazhdashti balgarskata natsionalna identichnost v slovesnostta ot 18 i 19 vek*. Sofia: Kralitsa Mab. [Аретов, Н. Национална митология и национална литература. Сюжети, изграждащи българската национална идентичност в словесността от XVIII и XIX век. София: Кралица МаБ, 2006.]

Aretov, N. (2010). *Pesni za naroda, pesni za dushata. Predpochitania i tselenasocheni upotrebi ot ideolozite na balgarskia natsionalizam prez 19 vek*. In: *Vtarsene na balgarskoto: Mrezhi na natsionalna intimnost (19 – 20 vek)*. Sofia: Institut za izsledvane na izkustvata, 2010. [Аретов, Н. Песни за народа, песни за душата. Предпочитания и целенасочени употреби от идеолозите на българския национализъм през XIX век. В: В търсене на българското: Мрежи на национална интимност (XIX – XX век). София: Институт за изследване на изкуствата, 2010.]

Buruma, I. & Avishay M. (2006). *Oksidentalizmat. Kratka istoria na antizapadnichestvoto*. Prev. Gr. Atanasov. Sofia: Kralitsa Mab. [Бурума, И. и Авишай М. Оксидентализмът. Кратка история на антизападничеството. Прев. Гр. Атанасов. София: Кралица МаБ, 2006.]

Danova, N. (2009). *L'ocultation des relation avec la Russie par l'historiography bulgare*. In: *L'oublie et l'interdit. Littérature, résistance, dissidence et résilience en Europe Centrale et Orientale (1947–1989)*. Editions de l'Institut d'Etudes balkaniques, Editura Limes, Editions Rafael de Surtis, (Bulgarie, Roumanie, France).

Detrez, R. (2015). *Ne tarsyat gartsii, a romei da badat. Pravoslavnata kulturna obshtnost v Osmanskata imperia. 15 – 19 v*. Sofia: Kralitsa Mab. [Детрез, Р. Не търсят гърци, а ромеи да бъдат. Православната културна общност в Османската империя. XV – XIX в. София: Кралица МаБ, 2015.]

Dimova, Ya. (1985). *Yoakim Gruiev. Zhiznen pat i pedagogicheska deynost*. Plovdiv: Hr. G. Danov. [Димова, Я. Йоаким Груев. Жизнен път и педагогическа дейност. Пловдив: Хр. Г. Данов, 1985.]

Doncheva, G. (2010). *Obrazat na Balkanite v balkanski i zapadni filmi: Strategii za predstaviane*. V. Tarnovo: Faber. [Дончева, Г. Образът на Балканите в балкански и западни филми: Стратегии за представяне. В. Търново: Фабер, 2010.]

Gelnar, E. (1999). *Natsii i natsionalizam*. Prev. Iv. Vatova i Alb. Znepolska. Sofia: Panorama; UI Sv. Kliment Ohridski. [Гелнър, Ъ. Нации и национализъм. Прев. Ив. Ватова и Алб. Знеполска. София: Панорама; УИ Св. Климент Охридски, 1999.]

Georgiev, N. (1993). *Analizatsionni nablyudenia*. Shumen: Glauks. [Георгиев, Н. Анализационни наблюдения. Шумен: Глаукс, 1993.]

Gospodinov, D. (2001). *Planintsi i polendatsi (subkulturi i subchovetsi). Rodopite prez 19 i nachaloto na 20 vek. Ezik. kultura, istoria. T. 2. Obshtestvo – kultura, literatura, folklor*. Plovdiv: UI Paisij Hilendarski, pp. 76–83. [Господинов, Д. Планинци и полендаци (субкултури и субчовеци). Родопите през XIX и началото на XX век. Език. култура, история. Т. 2. Общество - култура, литература, фолклор. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2001, с. 76–83.]

Konstantinov, A. (1989). *Sachinenia. T. 2*. Sofia: Balgarski pisatel. [Константинов, А. Съчинения. Т. 2. София: Български писател, 1989.]

- Kyosev, Al. (1987). Ideyata za rodnoto v lirikata na Ivan Vazov. In: *Ivan Vazov. Kolokvium "Problemi na balgarskata literatura"*. Sofia: Ministerstvo na narodnata prosveta. [Кюсов, Ал. Идеята за родното в лириката на Иван Вазов. В: Иван Вазов. Колоквиум "Проблеми на българската литература". София: Министерство на народната просвета, 1987.]
- Mateev, Y. (2008). *Poslednata zhatva na Kozela. Prodalzhenie na skandalnia roman na Hr. Kalchev „Valchi kapan“*. Sofia: Feniks. [Матеев, Й. Последната жътва на Козела. Продължение на скандалния роман на Хр. Калчев „Вълчи капан“. София: Феникс, 2008.]
- Nitsshe, Fr. (1999). *Kam genealogiata na morala*. Sofia: Zahariy Stoyanov. [Ницше, Фр. Към генеалогията на морала. София: Захарий Стоянов, 1999.]
- Hertsfeld, M. (2007). *Kulturnata intimnost: Sotsialna poetika v natsionalnata darzhava*. Sofia: Prosveta. [Херцфелд, М. Културната интимност: Социална поетика в националната държава. София: Просвета, 2007.]
- Hobsbom, E. (1996). *Natsii i natsionalizam ot 1780 do dnes. Programa, mit, realnost*. Prev. M. Pipeva i E. Georgiev. Sofia: Obsidian. [Хобсбом, Е. Нации и национализъм от 1780 до днес. Програма, мит, реалност. Прев. М. Пипева и Е. Георгиев. София: Обсидиан, 1996.]
- Hall, S. (1996). Who Needs Identity? In: *Questions of Cultural Identity*, Eds, S. Hall, P. Du Gay, London.
- Meštrović, St. et al. (1993). *Habits of the Balkan Heart: Social Character and the Fall of Communism*. College Station: Texas A & M University Press.
- Parrott, W. (Ed.). (2001). *Emotions in Social Psychology*. Philadelphia: Psychology Press.
- Plutchik, R. (1980). *Emotion: Theory, research, and experience: Vol. 1. Theories of emotion*, 1. New York: Academic.
- Plutchik, R. (2002). *Emotions and Life: Perspectives from Psychology, Biology, and Evolution*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Plutchik, R. (1997). Emotions. In: R. Plutchik & H. R. Conte (Eds.). *Circumplex Models of Personality and Emotion*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Tajfel, H. & Turner, J. (1978). An integrative theory of intergroup conflict. In: W.G. Austin & S. Worchel (Eds.). *The Social Psychology of Intergroup Relations*. Monterey, CA: Brooks/Cole, 1978.
- Tomašić, D. (1948). *Personality and Culture in Eastern European Politics*. New York: George W. Stewart.
- Topalov, K. (Sast.). (1980). *Balgarska vazrozhdenska poezia*. Sofia: Balgarski pisatel. [Топалов, К. (Съст.). Българска възрожденска поезия. София: Български писател, 1980.]
- Turner, J. C. et al. (Eds.). (1987). *Rediscovering the social group: a self-categorization theory*. Oxford; Basil Blackwell.
- Turner, J. (1985). Social categorization and the self-concept: A social-cognitive theory of group behavior. In: Lawler, E. J. (Ed.). *Advances of group processes: theory and research*, Vol. 2. Greenwich: JAI Press, 77-122.

Vazov, Iv. (1977). *Sabrani sachinenia*. Т. 10. Sofia: Balgarski pisatel. [Вазов, Ив. Събрани съчинения. Т. 10. София: Български писател, 1977.]

Vazov, Iv. (1956). *Sabrani sachinenia*. Т. 10. Sofia: Balgarski pisatel. [Вазов, Ив. Събрани съчинения. Т. 8. София: Български писател, 1956.]

Wikipedia, the free encyclopedia. <https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%BC%D0%BE%D1%86%D0%B8%D1%8F>

Živković, M. (1997). Violent highlanders and peaceful lowlanders: Uses and abuses of Ethno-Geography in the Balkans from Versailles to Dayton. 74th Annual Meeting of the Central States Anthropological Society. Milwaukee, WI, April 3-6, 1997.